

Gårdshaugene i Nord-Norge

Eksempler på nordatlantiske teller

Av Reidar Bertelsen

1. Innledning

I 1874 fant Lars Andersen på Hårvik i Tjeldsundet en mengde gjenstander da han grov tomt for nytt våningshus på tunet sitt. Elleve av disse gjenstandene blei sendt til det da nyetablerte Tromsø Museum. Dette var ei tranlampe av kleberstein, fleire søkker og kljåstein av samme materiale, brott av steikeheller av skifer og noen ting av bein. Avdelingsbestyrer Th. Winther som da var fersk i faget, kunne ikke finne noen annen rimelig forklaring på dette funnet enn at Andersen var i ferd med å ødelegge ei stor grav, kanskje ei stor vikingskipsgrav. Ved hjelp av telegrafbestyrer Aslachsen i Lødingen blei funnstedet undersøkt nærmere og konklusjonen var at det nok dreide seg om boplassrester fra mellomalderen. Slike funn hadde liten interesse i datidas arkeologiske perspektiv og funnet blei ikke fulgt opp.

Over 30 år seinere fikk kjøpmann Martin Hoff Ekroll i Skrova se at det blei gravd potetkjeller i Hattvika, øst for fiskeværret. Ekroll var både boklærd og bereist, og han syntes det han fikk se minnet om kjøkkenmøddingene fra steinalderen i Danmark. Han fant også ting som fikk tanken til å streife det han hadde lest om Schliemanns utgravninger i Troja. Ekroll skreiv derfor i 1920 et brev til museet i Trondheim med beskrivelse og skisse av de observasjonene og funnene han hadde gjort (fig. 1). I brevet hans kan vi se klart at Ekroll har været vitne til at det blei gravd i gårdshau-

gen i Hattvika. Funnene er kommet bort, men av tegningene kan vi anta at de sannsynligvis stammer fra vikingtida eller mellomalderen. Heller ikke dette funnet fikk arkeologene til å fatte interesse (1) (fig. 2).

Det skulle ennå gå ca 40 år før arkeologisk forskning var kommet så langt at det blei aktuelt å gjennomføre ei arkeologisk utgravning i en gårdshaug. Særlig er det arkeologene Povl Simonsen og Harald Egenæs Lund som skal ha æra av å ha sett mulighetene på dette feltet og for å ha tatt de første viktige initiativ (2). Den undersøkelsen som imidlertid fikk gårdshaugarkeologien

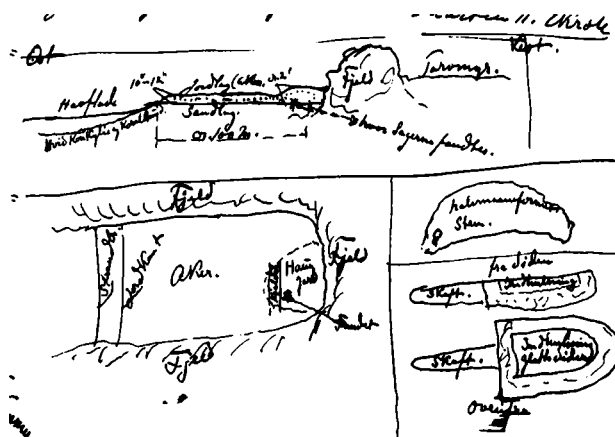

Fig. 1. Handelsmann Ekrolls skisse av gårdshaugen i Hattvika ved Skrova i Lofoten.

Fig. 2. Foto av gårdshaugen i Hattvika slik den er i dag. Husene og prydhagen dekker det meste av kulturlagsarealet, men et urørt parti ligger hitenfor huset.

i gang for alvor, var den utgravinga som Gerd Stamsø Munch foretok på Grunnfarnes på Senja i 1962-64 etter initiativ fra lokalhistorikeren Arthur Brox (3). I åra etter dette er det gjennomført omkring 30 utgravinger av varierende omfang i området mellom Trøndelagsgrensen og Måsøy i Finnmark (4) (fig. 3).

Foruten de forskerne som er nevnt ovenfor, er det følgende arkeologer som har hatt ansvar for deler av dette arbeidet: Inger Marie Holm-Olsen, Roger Jør-

gensen, Inger Storli og forfatteren, alle fra Universitetet i Tromsø og Birgitta Wik fra Universitetet i Trondheim. Kolleger fra andre forskningsmiljø har også vært aktive på feltet: Anne Louise Haack Olsen, Birgitta Broberg og Przemyslaw Urbanczyk. Fra Zoologisk Museum ved Universitetet i Bergen er det gjort en stor innsats med bestemmelse og analyse av beinmaterialet fra undersøkelsene, først og fremst ved Rolf W. Lie, Anne Karin Hufthammer og Pirjo Lahtiperä. Den bri-

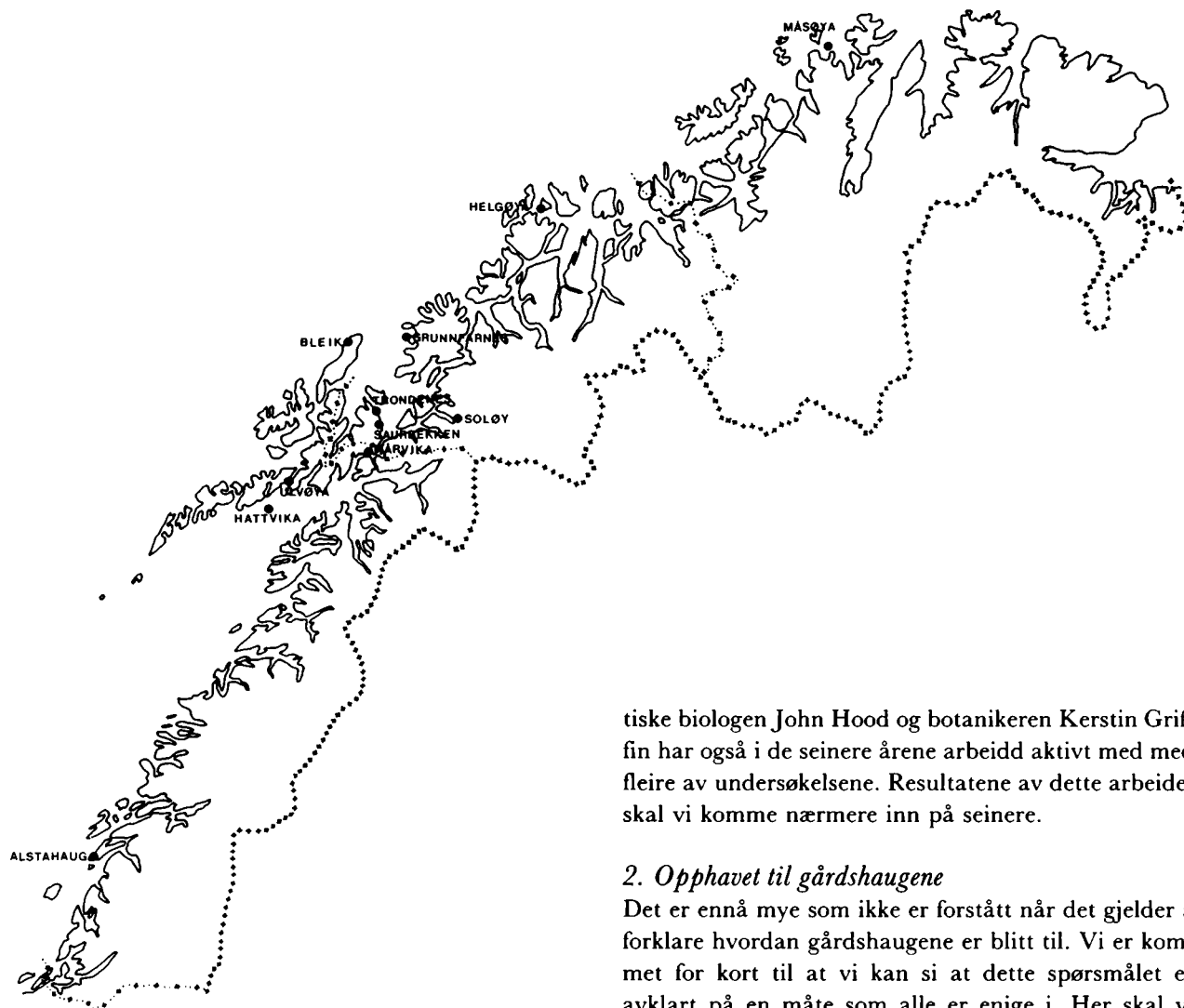

Fig. 3. Kart over Nord-Norge med markering av de gårdshaugene som er nevnt i teksten.

tiske biologen John Hood og botanikeren Kerstin Griffin har også i de seinere årene arbeidd aktivt med med fleire av undersøkelene. Resultatene av dette arbeidet skal vi komme nærmere inn på seinere.

2. Opphavet til gårdshaugene

Det er ennå mye som ikke er forstått når det gjelder å forklare hvordan gårdshaugene er blitt til. Vi er kommet for kort til at vi kan si at dette spørsmålet er avklart på en måte som alle er enige i. Her skal vi derfor nevne de synsmåtene som står sentralt i den faglige debatten. For oversiktens skyld kan vi kalle disse synsmåtene for *tørrfiskmodellen* og *kombinasjonsmodellen*.

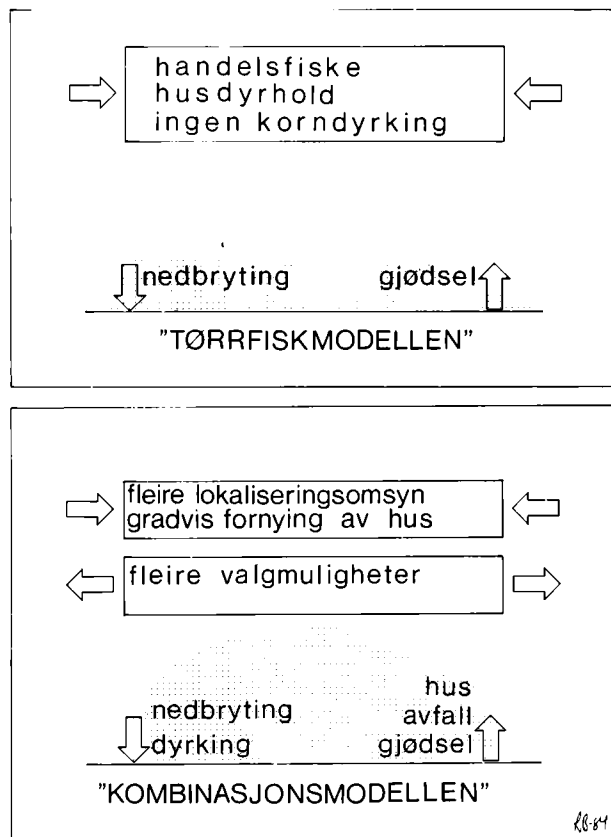

Fig. 4. Skjematisk framstilling av ulike tanker om årsakene til gårdshaugsakkumulasjon.

Tørrfiskmodellen forutsetter at bosettinga på jernaldergårdene stort sett var slik at den utnytta det gode jordsmonnet som blei danna på og rundt gårdens tun til jordbruksformål. Det vil si at etter ei tid fant man det gunstig å flytte tunet slik at det gamle tunet kunne utnyttes til åker. Dessuten tenkes det at gjødsla fra

feholdet blei brukt på åkrene etterhvert. Resultatet av dette blei i tidas løp at gårdsbosettinga stort sett utsletta sine egne spor, tilbake blei bare ei næringsrik og godt kultivert innmark og høgst sannsynlig de gravminnene folket på gården hadde etterlatt seg igjennom jernalderen.

Et stykke ut i mellomalderen, etter at markedene for tørrfisk i Nord-Europa var etablert og etter at den nordnorske handelen med tørrfisk var kommet i gang, så kunne man forestille seg at den nordnorske befolkninga hadde valget mellom to økonomiske strategier. Den eine muligheten var å bygge ned det marginale åkerbruket og heller satse på å bytte tørrfisk i kornvarer gjennom handelsforbindelsen med Bergen. Den andre muligheten var å fortsette kombinasjonsøkonomien i grove trekk slik den hadde vært, men slik at en del av fisken blei bytta i kornvarer. Resultatet av det første valget ville bety mindre endringer i konsumet, men større endringer i arbeidslivet, spesielt i arbeidsdeling mellom kjønnene. I det andre tilfellet ville vi få ei forskyving i konsumet med større vekt på jordbruksprodukter mens det ikke ville bety avgjørende endringer i arbeidslivet.

Man har tenkt seg at en konsekvens av det første valget kunne være at avfall og gjødning i større grad begynte å hope seg opp i tunet når det ikke lenger var stort behov for å bringe gjødsla ut på åkrene eller flytte tunet slik at gammeltunet kunne brukes som ny åker. Disse tankene resulterer nærmest i ei direkte kopling mellom fravær av korndyrking og vekst av jordlagene i tunet. Etter noen generasjoner ville det ha oppstått tykke jordlag der tunene stod, og disse besto hovedsaklig av gjødning og anna feit matjord. Denne tette jorda medførte imidlertid at alt anna avfall som ellers ikke ville blitt bevart, blei kapsla inn på en slik måte at nedbrytingsprosessene gikk svært langsomt. På denne

måten kunne organisk materiale bli bevart for ettertida. Skulle det derimot komme et tidsrom da det av en eller annen grunn blei aktuelt å intensivere jordbruket, så må vi regne med at det er lite materiale bevart fra det tidsrommet fordi gårdshaugen neppe vokste da.

En grafisk illustrasjon av de viktigste faktorene bak gårdshaugsveksten etter denne tankegangen er vist på fig. 4. Det har vært antatt at man rett og slett kunne avlese økonomiske konjunkturer etter tjukkelsen på kulturlagene fra ulike tidsrom. Tjukke gjødsellag skulle da bety stor virksomhet i fisket og tørrfiskhandelen mens tynne kulturlag skulle skrive seg fra perioder da den almenne gårdsdrifta sto høgre i kurs og behovet for korn måtte dekkes av egen produksjon. Slike sammenhenger har ikke latt seg påvise. Det ser derimot ut til at det er helt andre faktorer som ligger bak »mektighets-variasjone« i kulturlagene (5).

Andre viktige implikasjoner av dette synet er at det ikke bør finnes gårdshauger som tok til å vokse før tørrfiskhandelen var kommet i gang. Videre vil det være naturlig å tenke seg at gårdshauger ikke blei jamnt spredt ut over det bosatte området, men at det kunne være en tendens til klumping der hvor befolkninga satset sterkest på markedsfisket og tørrfiskhandelen.

Dette er i hovedsak tanker som forma seg gjennom den arkeologiske forskinga på 60- og tidlig på 70-tallet og den bruk historikere har gjort av arkeologiske resultater (6)

Kombinasjonsmodellen (fig. 4) er et resultat av det arkeologiske arbeidet på feltet fra tidlig på 70-tallet og framover. En del av bakgrunnen for dette er at en blei klar over to forhold som så ut til å rime svært dårlig med

tørrfiskmodellen, nemlig at den tetteste forekomsten av gårdshauger blei påvist i områder som ikke tenkes å ha stått i første rekke når det gjelder storfisket og tørrfiskhandelen, fjordstrøkene i Sør-Troms. Det andre forholdet var at det så ut til at fleire gårdshauger kunne gå adskillig lenger tilbake i tid enn det som kunne forenes med tørrfiskmodellen. Mange gårdshauger er danna i vikingtid og noen går tilbake til begynnelsen av jernalderen (7).

En annen del av bakgrunnen for dette er at boplassavleiringer av samme type som gårdshaugene ikke er noe særegent fenomen for Nord-Norge, sjøl om vi ikke finner dem andre steder på den skandinaviske halvøya.

Ellers i verden og andre steder i Europa er dette ikke noe uvanlig fenomen. Uten at vi skal gå inn på noen vidløftig diskusjon av dette fenomenet i global målestokk, så skal vi likevel konstatere at det er utenkelig at vi overalt kan finne tilsvarende enkle forklaringer på at jordlagene på noen boplasser vokser til hauger av nok så anseelige dimensjoner. Denne erkjennelsen er ei oppfordring til å søke etter en forståelse som griper meir grunnleggende inn i det som foregår når mennesker bor på samme sted over et langt tidsrom og ikke minst hva som ligger bak at de velger å bo på samme punktet i generasjon etter generasjon.

Gjennom utgravninger er det klarlagt at det vesentligste elementet i gårdshaugsjordlagene er rester av hus og jordlag som er bygd opp i indirekte forbindelse med hus (8). Det er derfor naturlig å konsentrere seg om husene i første omgang. Bygningsprinsippet er reisverk av tre med takdekke og yttervegger av grastorv. Dette finner vi igjen både på gårdsanlegg fra jernalderen og mellemalderen og vi finner det i gårdshaugene. Det er dessuten det dominerende bygningsprinsippet i heile det skogfattige nordatlantiske området. Om vi tenker oss at et slikt hus kan brukes i 50-100 år før det

må gis opp og jamnes ut, så skjønner vi fort at det etter noen hundre år vil bli ei kraftig oppbygging av jordlag på tunet.

I jernalderen regner vi med at bolig og fjøs var bygd sammen til et langt hus. I mellomalderen veit vi desverre ikke noe sikkert om dette, men der er indikasjoner på at det var vanligere å skille bolig og fjøs i to forskjellige bygninger. Om dette også kan ha forekommet i jernalderen, er uvisst. I et slikt tilfelle der gården minst hadde to store bygninger som begge var ei forutsetning for å drive gården, må vi forvente at vedlikeholdet av disse var ordna slik at ikke heile bygningsmassen trengte utskifting samtidig. Det at et hus skulle bygges nytt og i mange år framover skulle fungere sammen med et som allerede sto på plassen, gjorde at valgfriheten for plassering av nybygget var begrensa. Det kan vanskelig tenkes at bygget blei reist utafor grensene til det gamle tunet. Det vi har sagt ovenfor, kan tjene som ei rimelig forklaring på hvorfor tunet fortsetter å være på samme flekken over mange generasjoner.

Dette er likevel ikke ei tilstrekkelig forklaring på hvorfor samme stedet har bosettingskontinuitet over lang tid. Vi må tro at de som bodde på en gård, fra tid til annen kunne være motivert for å flytte til et annet sted. Slike motiver kunne være at jorda der de bodde begynte å bli utpint eller at det skjedde ei endring i vektfordeling mellom de faktorene økonomien deres besto i av en eller annen årsak. For eksempel kunne vi tenke oss at ei sterkere satsing på fiske ville innføre en viss mobilitet fordi fiskeressursene til en viss grad er mobile sett over lengre tidsspenn.

Det er hevda at et typisk trekk ved tradisjonell nordnorsk bosetting nettopp er en slik ustabilitet i bosettingslokaliseringa. Det skulle i tillegg til avhengigheten av fiskeressursene komme av beliggenheten, bortimot

det muliges grense, når det gjelder jordbruksproduksjon.

Ved nærmere undersøkelse har det vist seg at i alle fall bosettinga i Lofoten og Vesterålen tvert i mot viser en påfallende stabilitet i valg av type lokalitet for gårdsbosetting, en stabilitet som ser ut til å gå som en rød tråd gjennom heile jernalderen og mellomalderen (9).

De stedene som er typiske for gårdslokalisering i denne lange perioden har først og fremst følgende karaktertrekk: de ligger på nes eller andre steder med god utsikt over åpent hav eller fiskerike sund. Stedene er også karakterisert av lausmasseforekomster som gir godt grunnlag for jordbruksproduksjon. I noen tilfeller finner vi også gårdsbosetting på steder som meir utvetydig er valgt av omsyn til de gode vilkårene for jordbruk, for eksempel »innlandet« på Vestvågøya. Som en hovedtendens kan vi altså si at omsynet til kombinasjonsøkonomien ser ut til å ha vært det styrende elementet i valg av bosted.

Når vi meiner at kombinasjonsøkonomien har hatt stor betydning for bosettinga, spør det om vi kan tillate oss å anta at det bare var en vilje det skulle tas omsyn til ved valg av bosted. Holder vi fast ved denne modellen, så kan vi heller ikke tro at det ville være så lett å veie omsyn til for eksempel fiske og fangst mot omsyn til fehold og åkerbruk uten at en også kom til å rokke ved den grunnleggende arbeidsdelinga i husholdet (10). Jeg vil ikke hevde at det er utenkelig at husholdet som samla enhet kunne ta beslutninger som også hadde konsekvenser for denne arbeidsdelinga, men jeg tror at det må ha vært vanskeligere enn om det var en eineste vilje som skulle ta en slik avgjørelse. På denne måten kan vi muligens si at kombinasjonsøkonomien i seg sjøl var en treghtsfaktor når det gjaldt flytting av boplassen.

De samme omsynene kan også antas å ha hatt ei stabiliserende virkning på plasseringa av tunet innafør gårdsområdet ved sia av den effekten som vi ovenfor har tenkt oss at delinga av bolig og fjøs kunne ha hatt. Boplassen skulle være et godt utviklingspunkt for å holde oversikt over hva som foregikk på sjø og land, på den måten kunne mannen holde seg heime samtidig som han holdt oppsyn med alle de kjente merkene som kunne tyde på at der var fisk å få eller at det lå an til god selfangst. Var det god utvikling heimfra, var det mulig at han kunne gi ei hand med i gårdsarbeidet så lenge det ikke gikk ut over det andre han hadde å gjøre. Viktig var det også at båthavna var god slik at ikke utror blei hindra unødig av vær som det ellers hadde vært mulig å ro i. At vegen fra tunet til havna ikke blei altfor lang var nok også et omsyn med stor vekt.

Gårdsdrifta ga nok ei tilsvarende liste med lokaliseringssyn for tunet; Lå tunet altfor værhardt til, ville det sikkert lage unødige vanskeligheter for det daglige arbeidet både vinter- og sommertid. Om sommeren var det viktig at mye av husarbeidet kunne foregå utendørs både av omsyn til lys og plass. Lyset var ikke minst viktig her nord fordi det var arbeidslys utendørs så og si heile døgnet om sommeren, mens det måtte kunstig lys til innendørs. Skulle dette lyset kunne utnyttes, så måtte ikke tunet ligge for værhardt til. Med tanke på vinteren var det andre problemer. Vind og fukk kunne lett være slik at ferdsel i tunet blei vanskelig. Ikke minst viktig var dette for muligheten til å skaffe ferskvatn. For gårdsdrifta reint allment var det nok av stor viktighet at tunet lå nært til de gode åkrene slik at de kunne holdes under oppsyn heimfra.

Denne lista over omsyn som vi kan tenke oss at det var viktig å tilfredsstille, kan sikkert gjøres mye lengre. Vi kan allerede nå se at der sikkert må have vært

motstridende vurderinger og at valgmulighetene for å komme fram til gode kompromisser ikke har vært mange. I fleire tilfeller vil det nok ha vært slik at det bare var ett sted som var rimelig akseptabelt som boplass i forhold til summen av alle vurderinger.

Kan vi så tenke oss at forholdene har endra seg over tid slik at enkelte tidsrom har gitte færre valgmuligheter enn andre? Det er ikke godt å si noe sikkert om det, men også her må vi kunne sette fram noen hypoteser. Klimatiske variasjoner over tid kan sikkert ha spilt en rolle på den måten at det i en periode med gunstig klima kunne være mulig å akseptere steder som ellers ville ligge utsatt til.

En annen faktor som kanskje kan synes like lovende å vurdere, er om befolkningsøkning kan ha virka begrensende på valgmulighetene i en slik grad at tendensen til å bli boende på samme punktet gjennom lengre tid har blitt styrka. Dette er slett ingen urimelig tanke fordi større folketetthet først og fremst ville ha betydd at de nærliggende lokaliseringsalternativene var opptatte, dermed ville det sjelden kunne hende at ei husholdning flytta over bukta eller sundet til et sted de kjente noenlunde godt.

Summen av disse vurderingene fører oss til å anta at gårdshauger kunne oppstå der det var gårdsdrift forutsatt at lokaliseringa var så stabil at vekst i jordlagene på tunet stort sett foregikk i høgden. Tendensen til slik akkumulasjon ville kanskje være sterkere i tider med stor folketetthet enn i tider da det var større avstand til nærmeste nabo. Dette passer godt med det vi veit om gårdshaugene, der finnes noen fra jernalderen, men det ser ut til at de fleste starta å vokse i vikingtida eller høgmellomalderen.

En ytterligere støtte for kombinasjonsmodellen ligger der i det forholdet at gårdshaugslignende fenomen nå er kjent over store deler av det nordatlantiske område.

det, fra Grønland til de britiske øyene. Dateringene ser ut til å være de samme, jernalder og mellomalder.

3. Kulturlagsakkumulasjonen på gårdstunet

Hittil har diskusjonen for det meste dreid seg om årsakssammenhengen bak dannelsen av gårdshaugene. Ei drøfting av hvordan det heile har skjedd, bør ha like stor interesse. Den populariserte beskrivelsen er så sterkt forenkla at den mangler enhver likhet med det som lar seg observere gjennom ei utgraving (se fig. 4b). Det er nemlig ikke slik at husrester og avfallslag ligger pent stabla oppå hverandre i skønn orden. For å komme nærmere inn på dette, må vi først og fremst hente vår viten fra undersøkelser på Helgøy i Karlsøy, Grunnfarnes på Senja, Soløy i Lavangen og Saurbekken i Harstad (11).

Vi har allerede vært inne på at bygningene i tunet må ha vært en viktig faktor i kulturlagsveksten. I forbindelse med utgravinga av gårdshaugen på Soløy i Lavangen er det antatt at et hus av størrelse 20×6 m ville være bygd opp av omkring 200 m^3 gravstov og at det kunne ha gått 50-100 år mellom hver gang det måtte bygges nytt. Velger vi å si 100 år, så ville det altså ha blitt akkumulert 4000 m^3 husrester etter et bolighus og et fjøs av den angitte størrelsen i løpet av en periode på ca. 1000 år.

I realiteten må vi anta at husstørrelsen har variert fra sted til sted, det har også levetida til husene. I et rått og værhardt klima ville nok utskiftinga måtte ha et høgre tempo enn i et lunere og tørrere klima. I ytre og nordlige strøk kan det derfor tenkes at kulturlagsveksten går raskere enn lenger inn og sør. Vi skal dessuten også ha for øye at beste grastorva kanskje var å finne på det næringsrike jordsmonnet på selve gårdshaugen, der var det også nærmest å hente den. En god del av

byggematerialet til et nytt hus blei derfor sikkert tatt fra tidligere nedraste hus slik at tilførselen av ny masse i realiteten ikke var så stor som en kunne tro i utgangspunktet. En kraftig vekst av gårdshaugen må det likevel ha vært hver gang et forfallent hus blei jamna ut og et nytt bygd istedet.

I tillegg til husrestene veit vi at gårdshaugene består av gjødsel fra husdyrene som sto på bås gjennom en lang vinter. Gjødsla vokste nok i høyden inne på jordgolvet i fjøset. Hvordan dette kunne gå til i praksis har vi ganske levende beskrivelser av (12):

Trondenes i 1879: *«--møgen opdyngedes saalænge på alle husets fire sider, indtil det ei blev mueligt at bringe quæget derind, og da maatte de bygge et nyt».*

Lignende hører vi fra Senja i 1865: *«--tusener av lass gjødsel hvori fæhus på fæhus er nedråtnet, så man finner spor etter dem i 4 a 5 alens dybde--».*

Enten noe av gjødsla blei brukt på åker og beiteland eller ikke, så må det ha blitt adskillig igjen som stadig kunne vokse i høyden både inne i fjøset og utafor fjøsdøra. Vi må regne med at feholdet var i overvekt i forhold til korndyrkinga her nord slik at gjødsel ikke var noen direkte knapphetsfaktor for åkerdyrking på samme måten som lenger sør.

Husholdningsavfall er en tredje viktig faktor. Maten blei tillaga ved grua i bolighuset eller kanskje i et eldhus. Avfall fra matlaginga som var heilt eller delvis brennbart gikk sikkert i grua og restene forøvrig blei hevet på dungen utafor huset. Her kunne husdyr og gårdsnære villdyr ta for seg det som var mulig å fortære. Det meste som blei igjen etter alt dette er sikkert gått i oppløsning for lenge sia, men litt er igjen, bein av fugl dyr og fisk og dessuten organisk materiale som er blitt forkulla.

Alt dette organiske materialet vil være å finne som møddinger, spredt rundt på tunet eller liggende igjen i

og rundt grua eller nedtrampa i jordgolv inne i husene. Det er vanskelig å danne seg noen klar oppfatning av hvor mye husholdningsavfall kan ha betydd for den totale kulturlagsakkumulasjonen når det gjelder mengde, men det er i alle fall klart at dette avfallet er å finne igjen nesten i alle deler av gårdshaugene.

Ovenfor er antakelig de viktigste faktorene for kulturlagsveksten nevnt, men vi må også få med oss at gårdshaugene kan vokse også av andre grunner. En grunn er at vinden vil transportere småpartikler fra områder der lausmasser ligger åpent i dagen uten vegetasjonsdekke. Disse partiklene vil falle ned der luftmassene kommer i turbulens, for eksempel innimellom husene i et tun. På en dag blir dette ikke nødvendigvis så mye, men over noen hundre år er det ikke ubetydelige mengder. Denne faktoren er ikke undersøkt nærmere for de nordnorske gårdshaugene, men den er veldokumentert fra et prosjekt som skotske forskere har gjennomført på gårdshauger på Orknøyene (13).

I det brattlendte nordnorske terrenget vil en nok og finne at i tillegg til vind, transporterer også smeltevatn lausmassepartikler nedover bakke. Der hvor slikt smeltevatn renner over et gårdstun, vil nok en god del partikler bli liggende igjen fordi tunet i de fleste tilfeller er flatere enn terrenget omkring og da renner ikke vatnet så fort at det kan holde på alt som følger med. Vi kjenner også endel tilfeller der grus og sand ser ut til å være tilført av mennesker, kanskje for å planere ut sølete partier av tunet. Det vi har nevnt nå skulle være de viktigste faktorene som førte til at gårdshaugene vokste.

4. Forstyrning av jordlagenes orden

Det er allerede nevnt at grastorv til nybygging av hus i tunet delvis kunne bli henta fra gårdshaugen. Resultatet av dette blir at jordlag med alt det som er i det av

funn, blir avleira på toppen av jordlag der funnene er yngre. All anna graving i tunet og i utkanten av gårdshaugen ville også ha de samme forstyrrende effekter, det kunne gjelde spaing og pløying av åker, graving av grøfter og groper og ikke minst det daglige tråkket av fe. Fetråkk bidrar ikke til å blande jordlag på samme måten som graving, men det blir ei så grundig omrøring av jordlagene at skiller som opprinnelig var der mellom ulike jordlag, vil bli utviska.

Vanskelighetene med å tolke et slikt materiale er større enn de fleste forestiller seg. Likevel, så lenge ikke alt er omrota til den totale forvirring og så ødelagt at alle kjennetegn er utviska, så kan vi ha håp om å finne de materielle spor etter svært mye av den virksomheten som har foregått i tunet i løpet av den tida folk har bodd der.

Undersøkelsen av gårdshaugen på Soløy (14) viste at det var stor variasjon når det gjaldt graden av bevart struktur for de ulike stratigrafiske enheter (lag). Denne variasjonen viste seg både når det gjaldt enhetenes form, fysiske struktur og funninhold.

En statistisk analyse av funnmønsteret i de ulike enhetene (21) viser at enkelte enheter har ei funnsammensetning som ligger nær til det »gjennomsnittet« som ville oppstå ved ei fullstendig sammenblanding av alle enheter. Andre enheter har et funnmønster som er distinkt forskjellig fra dette.

Denne analysen bærer bud om at kronologiske rekonstruksjoner må bygge på materiale fra et omhyggelig utvalgt antall enheter. I tolkingsdiskusjoner forøvrig, er det avgjørende viktig at man har graden av sammenblanding klart for seg.

Disse »kildekritiske« synspunktene leder nokså utvetydig til et krav om den høyeste grad av nøyaktighet ved undersøkelse og dokumentasjon. Det er ikke ønskelig at arkeologens sammenblanding av i seg sjøl isolerbare

enheter, innfører et ukontrollerbart tilskudd til tolkingsproblemene.

5. Mulighetene for informasjon om fortida

Vår forståelse av gårdshaugene som fenomen bygger på forestillingene om hvordan kulturlagene vokser, blant annet hva som bestemmer størrelsen av gårds- haugen. Gjennom en statistisk undersøkelse av gårds- haugene i Harstadområdet (15) er det funnet at stør- relsen på disse nokså klart henger sammen med det antallet storfe som fans på båsen på første del av 17- hundretallet, ennå mens vilkårene for vekst av kultur- lagene grovt sett var de samme som i jernalderen og mellomalderen.

Det er ikke så vanskelig å forklare hvorfor det der er en slik sammenheng. Størrelsen på fjøset må ha variert etter hvor stor buskapen var, og det er vanskelig å tenke seg at bolighusstørrelsen skulle ha variert etter antallet medlemmer i husholdninga i samme grad. Fleire generasjoner av fjøs på en gård med stort fehold vil derfor naturlig gi en gårdshaug med større utstrek- ning enn på en gård med lite fehold. I tillegg kommer den effekten gjødsla har for kulturlagsveksten. Dermed er det naturlig å se på buskapen som en avgjørende faktor for hvor stor gårdshaugen blei. Denne innsikten gir oss altså et grunnlag for å bedømme omfanget av feholdet også for tidsrom lenger tilbake.

Også i Alstahaug kommune er det gjort undersøkel- ser av gårdshaugenes størrelse. Der er det påvist en ennå større variasjon i arealet enn det en kjenner til lenger nord (16). Det er påfallende at historisk kjente storgårder har gårdshauger som i areal er opp mot 10000 m². Kulturlagene er imidlertid nokså grunne, omkring 1 m. Dette er iakttagelser som har paralleller lenger nord. For eksempel er gårdshaugen på den gamle høvdinggården Trondenes av samme størrelses-

orden og kulturlagene er sjelden dypere enn 2 m. Her har det imidlertid vist seg at botnlagene ikke har sam- me alder over heile arealet. Der er ett sted opnådd datering fra den aller tidligste jernalder, ett annet sted fra vikingtid (17). Dette tyder på at akkumulasjonen ikke alltid har skjedd strengt vertikalt.

Gjennom en detaljert analyse av botndateringer for gårdshauger i Helgøyområdet sammenholdt med skrevne kilder som dokumenterer omfanget av jord- bruksproduksjonen og vilkårene for fiske på 16- og 17- hundretallet (18), har det vært mulig å finne hvilke økonomiske faktorer som det har vært lagt mest vekt på ved nykoloniseringa av området i mellomalderen, nemlig feholdet.

Analysen av funnmaterialet har hittil begrensa seg til forsøk på rekonstruksjon av husholdsøkonomien gjennom bruk av redskapsfunn og osteologisk materia- le. Dette har i første rekke gitt et nokså detaljert inn- blikk i husholdets energikonsum gjennom jernalder og mellomalder (19). Det skal ikke skjules at der er store problemer med å bruke osteologisk materiale til å kvantifisere energiinntak. Dette er særlig diskutert av Jørgensen når det gjelder hans arbeide med jernalder- gårdshaugen på Bleik (20). Likevel bør noen hoved- konklusjoner kunne stå som lite omdiskuterte. Først og fremst er den nordnorske gårdsøkonomien i all hoved- sak basert på fehold, sjøfiske og selfangst.

Forholdet mellom disse tre hovedfaktorene varierer fra sted til sted og over tid. Delvis er denne variasjonen slik at en lett kan finne økologiske forklaringer ut fra viten om ressursfordeling og klima. Men, noe av vari- asjonen peiker mot at forklaringer må søkes i sam- funnsforhold, sosial struktur eller etniske relasjoner. En begynnende diskusjon av disse interessante pro- blemstillingene er presentert av Holm-Olsen, Jørgen- sen og Bertelsen (21). Fleire arbeider er på vei nå, slik

at de tanker som kunne presenteres i dag, nokså fort ville bli uaktuelle.

Noter

1. Bertelsen 1977.
2. Lund 1957. Simonsen 1954.
3. Stamsø Munch 1966.
4. Bertelsen 1973, 1979. Bertelsen & Urbanczyk 1985. Olsen 1976. Holm-Olsen 1979, 1981, 1983. Jørgensen 1984. Wik 1986.
5. Bertelsen 1973.
6. Nedkvitne 1983. Sandnes 1977.
7. Jørgensen 1984. Bertelsen 1985c. Wik 1986.
8. Bertelsen & Urbanczyk 1985. Holm-Olsen 1979.
9. Bertelsen 1983.
10. Bratrein 1976.
11. Stamsø Munch 1966. Bertelsen 1973. Holm-Olsen 1979, 1981.
12. Bertelsen 1985a.
13. Davidson, Harkness & Simpson 1986.
14. Bertelsen & Urbanczyk 1985.
15. Bertelsen 1984.
16. Wik 1986.
17. Bertelsen 1985b.
18. Holm-Olsen 1985.
19. Bertelsen 1973. Bertelsen & Urbanczyk 1985. Holm-Olsen 1981. Jørgensen 1984. Bertelsen 1985a.
20. Jørgensen 1984.
21. Holm-Olsen 1981. Jørgensen 1984. Bertelsen 1985a.

* Manuskriptet afleveret oktober 1986.

Litteratur

- Bertelsen, R.: Gårdshaugene i Harstad kommune. Et bidrag til områdets økonomiske historie i middelalderen. Magistergradsavhandling, Bergen 1973. Stensil 135 s.
- Bertelsen, R.: Glemte pioneropdagelser i nordnorsk arkeologi. *Ottar nr. 98 197*, s. 29-32.
- Bertelsen, R.: Farm mounds in North Norway, a review of recent research. *Norwegian Archaeological Review Vol 12 nr. 1 1979*, s. 48-56.
- Bertelsen, R.: Gårdslokalisering i jernalder og historisk tid i Lofoten og Vesterålen. Stabilitet eller labilitet? I: Olafsson (red): *Hus, Gård och Bebyggelse*. Reykjavik 1983, s. 21-32.
- Bertelsen, R.: Farm mounds of the Harstad area. Quantitative investigations of accumulation characteristics. *Acta Borealia Vol 1, 1984*, s. 7-25.
- Bertelsen, R.: *Lofoten og Vesterålens historie bd. 1*. Felleshistorien for Lofoten og Vesterålen, Svolvær 1985. 222 s.
- Bertelsen, R.: Artifact pattern and stratifical units. *American Archaeology Vol. 5, No 1, 1985*, s. 16-20.
- Bertelsen, R.: Nye dateringer av botnlag i gårdshauger. I Engelstad og Holm-Olsen (red): *Arkeologisk feltarbeid i Nord-Norge 1984. TROMMURA Kulturhistorie nr 5*. Universitetet i Tromsø 1985, s. 95-99.
- Bertelsen, R. og P. Urbańczyk: The Soløy farm mound. Excavations and methods of stratigraphical analysis. *TROMMURA Kulturhistorie nr 4*, Universitetet i Tromsø 1985. 243 s.
- Bratrein, H.D.: *Drivandes kvinnfolk. Om kvinner lønn og arbeid*. Tromsø 1976.
- Davidson, D.A., D. D. Harkness og I. A. Simpson: The Formation of Farm Mounds on the Island of Sanday, Orkney. *Geoarchaeology: An International Journal Vol. 1, No 1*, s. 45-60.
- Holm-Olsen, I.M.: Gårdshaugsstratigrafi: En diskusjon med utgangspunkt i Helgøyprosjektets undersøkelser. I: Fladby og Sandnes (red): *På leiting etter den eldste garden*. Oslo, Bergen, Tromsø 1979, S. 37-46.
- Holm-Olsen, I.M.: Economy and Settlement Pattern 1350-1600 AD. Based on Evidence from the Farm Mounds. *Norwegian Archaeological review 14*. 1981, s. 86-100.
- Holm-Olsen, I.M.: Gårdshauger. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevarelse, Årbok 1983*, s. 37-46.
- Holm-Olsen, I.M.: Farm Mound and Land Registers in Helgøy, North Norway: An Investigation of Trends in Site Location by Correspondence Analysis. *American Archaeology Vol 5, No 1 1985*, s. 27-34.
- Jørgensen, R.: *Bleik. En økonomisk/økologisk studie av grunnlaget for jernaldergården på Andøya i Nordlandet*. Magistergradsavhandling i arkeologi. Universitetet i Tromsø 1984.
- Lund, H.E.: »Gårdshaugene« – »Gammalgården« – »Gården« og »Været«. *Håøygminne X*, 1957, s. 18-20.
- Nedkvitne, A.: *Utenrikshandelen fra det Vestfjellske Norge 1100-1600* Bergen 1983.
- Olsen, A.-L.H.: En gårdshaug på Ulvøy i Raftsundet. *Hofdasegl nr 19*. 1976.

Sandnes, J.: Mannedauen og de overlevende. I: Mykland (red):
Norges historie bd 4. Oslo 1977, s. 75-247.

Simonsen, P.: Middelalderens og renessansens kulturminner. *Norges
Bebyggelse. Fylkesbindet for Sør-Trøndelag, Nord-Trøndelag og Nordland*.
Oslo 1954, s. 503-511.

Stamsø Munch, G.: Gårdshauger i Nord-Norge. *Viking 1966*, s. 25-
59.

Wik, B.: Gårdshaugene – en hjelp til forståelse av samfunnet i yngre
jernalder og tidlig middelalder på den nordnorske kysten. *META
1986 nr. 2-3*, s. 50-54.